

VU Research Portal

Herstelrecht

Elbers, Nieke; Becx, Iris ; Lauwaert, Katrien

published in

Nederlandse Encyclopedie Empirical Legal Studies
2020

document version

Peer reviewed version

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Elbers, N., Becx, I., & Lauwaert, K. (2020). Herstelrecht. In C. Bijleveld, A. Akkermans, M. Malsch, B. Marseille, & M. Smit (Eds.), *Nederlandse Encyclopedie Empirical Legal Studies* (pp. 913-937). Boom juridisch.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Hoofdstuk 33

Herstelrecht

Nieke Elbers, Iris Becc & Katrien Lauwaert

33.1 Inleiding

‘Meer straffen, minder begrip voor criminelen’ was de campagneslogan van de VVD in 2012. In onze maatschappij wordt eens in de zoveel tijd geroepen om meer, strengere en zwaardere straffen. Burgers willen zich graag veilig voelen, en denken dan aan vergelding als remedie. Het is echter bekend dat strenger en zwaarder straffen weinig effect heeft op recidivecijfers (Elffers, 2008). Strenger en zwaarder straffen werkt dus niet voor de veiligheid. Strenger en zwaarder straffen komt ook niet per se tegemoet aan de behoeften van slachtoffers. Slachtoffers van een misdrijf hebben bijvoorbeeld (ook) veel behoefte aan informatie en excuses en willen voorkomen dat het nog een keer gebeurt (Ten Boom & Kuijpers, 2012). De afgelopen 25 jaar is er steeds meer aandacht voor een alternatieve manier van reageren die tegemoet kan komen aan de behoeften van slachtoffers en ook een meer duurzaam effect kan hebben op het gedrag van de daders. Deze benadering heet herstelrecht. Het doel van het herstelrecht is – kort gezegd – dat mensen met een conflict weer met elkaar in contact komen en dat er wordt gezocht naar een vervolg waarbij iedereen gebaat is. Een uitgebreidere uitleg over wat het inhoudt en hoe het zich verhoudt tot het strafrecht komt hierna aan de orde. We beschrijven wat herstelrecht is, welke vormen er bestaan en wat de maatschappelijke en juridische ontwikkelingen zijn op het gebied van herstelrecht. Vervolgens geven we een overzicht van de empirisch-juridische studies waarin de ervaring van deelnemers aan een herstelrechtvoorziening is onderzocht. In de conclusie vatten we de stand van kennis samen en geven we antwoord op de vraag of herstelrecht bijdraagt aan herstel van deelnemers. We vergelijken de Nederlandse onderzoeken met internationaal onderzoek en we doen aanbevelingen voor toekomstig onderzoek.

Wat is herstelrecht?

Herstelrecht biedt een alternatieve kijk op criminaliteit en van daaruit een alternatief voor de manier waarop we als samenleving het beste op criminaliteit kunnen reageren. Zehr (2015) beschrijft de verschillen tussen het strafrecht en herstelrecht als volgt: waar het strafrecht kijkt naar welke wetten worden overtreden, kijkt herstelrecht naar wie er schade heeft geleden. Criminaliteit wordt in herstelrecht dus in de eerste plaats gezien als een inbreuk op personen en relaties. In het strafrecht staat de vraag centraal wie het heeft gedaan; de vraag die in het herstelrecht centraal staat is wat de behoeften zijn van betrokkenen. In plaats van zich bezig te houden met wat de daders aan straf verdienen, kijkt het herstelrecht naar hoe het leed kan worden gerepareerd (Zehr, 2015). Een veelgebruikte definitie van herstelrecht is dat het een alternatief is voor, en/of een aanvulling op, het traditionele (straf)recht, waarbij slachtoffers en daders van een misdrijf of ongeval met elkaar in contact komen en naar elkaar luisteren, met als doel de schade die door het misdrijf of ongeval is aangericht zo veel mogelijk te herstellen (Zehr, 2015). Respectvolle omgang, openheid voor het perspectief van de ander, mensen in hun kracht zetten en actieve participatie van de betrokkenen zelf zijn basiswaarden die aan herstelrechtelijke initiatieven ten grondslag liggen.

Een belangrijke voorwaarde voor deelname aan herstelrecht is vrijwilligheid: beide partijen moeten mee willen werken. Ook blijft wat er besproken wordt in principe vertrouwelijk, tenzij partijen dat anders beslissen (Dierx, Slump & Leijten, 2012). De bemiddelaar of begeleider stelt zich meerzijdig partijdig op: hij/zij werkt op evenwaardige manier met beide partijen. De dader hoeft geen (juridische) schuld te bekennen, maar moet wel enige verantwoordelijkheid nemen voor de gepleegde feiten. In principe komen alle soorten feiten in aanmerking: mishandeling, diefstal, overvallen met geweld, maar ook zedendelicten, huiselijk geweld, burenruzies en uitgaansgeweld, en zelfs ernstige verkeersongevallen of moordzaken. In het laatste geval zijn het de nabestaanden die in gesprek gaan met de dader. In de meeste gevallen nemen de dader en het slachtoffer van het daadwerkelijke delict beiden deel aan de dialoog, maar er zijn ook initiatieven waarin er een surrogaat dader of slachtoffer deelneemt. Ook herstelgericht werk met maar één partij behoort tot de mogelijkheden.

Vormen van herstelrecht

In Nederland worden er drie vormen van herstelrecht toegepast waarin slachtoffers en daders betrokken zijn: slachtoffer-dadergesprekken, mediation in strafzaken, en conferenties. Een *slachtoffer-dadergesprek* is de vorm van herstelrecht waarbij slachtoffer en dader met elkaar in gesprek gaan onder begeleiding van een bemiddelaar. Het initiatief komt vanuit de partijen. De bemiddeling kan plaatsvinden vóór, tijdens of na de strafprocedure. Er is alleen een terugkoppeling met het strafrecht als partijen dat willen (Dierx & Van Hoek, 2012). In *mediation in strafzaken* is er, net als bij slachtoffer-dadergesprekken, een dialoog tussen slachtoffer en dader onder begeleiding van een mediator van de Mediationfederatie Nederland (MfN). Het initiatief komt vanuit een ketenpartner van justitie. De mediation vindt plaats voor of tijdens de strafprocedure. Er is een officiële terugkoppeling naar het strafrecht. Er wordt een vaststellingsovereenkomst gemaakt, en de officier van justitie of de rechter houdt rekening met de uitkomst van de bemiddeling. Zowel in slachtoffer-dadergesprekken als bij mediation in strafzaken kan de bemiddeling direct of indirect zijn. Directe bemiddeling is een face-to-facegesprek; indirecte bemiddeling gaat bijvoorbeeld via een brief of pendelbemiddeling (Dierx & Van Hoek, 2012). *Conferenties* zijn groeps gesprekken waarbij niet alleen slachtoffers en daders, maar ook familie, vrienden en soms ook steunfiguren vanuit de politie, school of geestelijke gezondheidszorg aanwezig zijn. Onder leiding van een coördinator bespreekt men het gebeurde en maakt men gezamenlijk een herstelplan met afspraken en voornemens om de schade zo veel mogelijk te herstellen. Een methode die in Nederland veel gebruikt wordt, is de Eigen Kracht-conferentie/Echt Recht. Conferenties worden veel toegepast bij jeugdcriminaliteit en bij gezinnen met multiproblematiek (Dierx & Van Hoek, 2012).

Maatschappelijke ontwikkelingen

Herstelrecht is maatschappelijk gezien de afgelopen twintig jaar in Nederland langzaam in ontwikkeling geweest. Het gedachtegoed is sterk in gang gezet in de jaren zeventig en tachtig door de Nederlandse pioniers Bianchi en Hulsman (zie (Blad, 2009; Claessen, 2016). De afgelopen vijftien jaar is het herstelrecht met kleine stapjes ingebed in de Nederlandse maatschappij door verschillende initiatieven. In 2001 is het Nederlands-Vlaamse *Tijdschrift voor Herstelrecht* opgericht, dat zich richt op de bestudering van nationale en internationale ontwikkelingen op het gebied van herstelrecht. In 2006 werden slachtoffer-dadergesprekken een vaste praktijk in de organisatie Slachtoffer in Beeld, nu (sinds 2017) Perspectief Herstelbemiddeling geheten (Berg, 2016). Sinds 2010 kent Nederland een innovatie- en kenniscentrum voor herstelrecht en herstelgericht werken: Restorative Justice Nederland.

Eind 2013 is de rechtspraak gestart met het aanbieden van mediation in strafzaken. In 2018 is er structureel overheidsgeld beschikbaar gemaakt voor mediation in strafzaken.¹ In 2019 heeft Restorative Justice Nederland ook een academie opgericht, een opleidingstak voor professionals. De focus is door de jaren heen echter wel verschoven: waar in de jaren zeventig en tachtig nog sterk werd gepleit dat het strafrecht zou moeten worden afgeschaft (abolitionisme), ligt de focus tegenwoordig voornamelijk op herstelrecht als aanvulling op de strafrechtelijke reactie (dus naast het strafrecht) of als een alternatieve afhandeling binnen de strafrechtprocedure.

Juridische ontwikkelingen

Ook op juridisch gebied heeft herstelrecht een ontwikkeling doorgemaakt. Er zijn verschillende Europese richtlijnen en aanbevelingen verschenen die gevolgen hebben gehad voor de rechtsontwikkeling in Nederland. Vanuit de Raad van Europa verscheen in 1999 Aanbeveling R(99)19 over mediation in strafzaken, met de basisbeginselen waaraan mediation moet voldoen. Deze aanbeveling is in 2018 vervangen door een uitgebreidere versie: Aanbeveling CM/Rec(2018)8. In de nieuwe aanbeveling wordt ruimer gedacht over de definitie van herstelrecht en over het toepassingsgebied. Men stimuleert dat herstelrechtelijke principes worden toegepast over het gehele domein van de strafrechtsbedeling, dus ook na het strafproces, bijvoorbeeld bij conflicten tussen gedetineerden en penitentiair inrichtingswerkers (Aertsen, 2019), en tijdens het reclasseringstraject. De aanbeveling van de Raad van Europa is niet bindend. Een grotere impact op de Nederlandse wetgeving heeft de EU-regelgeving gehad, die weliswaar minder uitgebreid is dan de aanbevelingen van de Raad van Europa, maar in tegenstelling tot de aanbevelingen wel afdwingbaar is. Vanuit de Europese Unie kwam allereerst het Kaderbesluit 2001/220/JBZ inzake de status van slachtoffers in de strafprocedure. Artikel 10 ging over bemiddeling. In dit artikel staat dat de lidstaten moeten zorgen voor de bevordering van bemiddeling. Het kaderbesluit is inmiddels vervangen door Richtlijn 2012/29/EU tot vaststelling van minimumnormen voor de rechten, de ondersteuning en de bescherming van slachtoffers van strafbare feiten. In deze richtlijn gaat artikel 12 over herstelrechtvoorzieningen. Het artikel beschrijft voornamelijk de waarborgen van herstelrechtvoorzieningen, zoals vrijwilligheid en vertrouwelijkheid, en het vergemakkelijken van de doorverwijzing. Er is in de richtlijn uitgebreider aandacht voor herstelrecht dan in het kaderbesluit (Lauwaert, 2013). Het kaderbesluit heeft in 2012 in Nederland geleid tot de eerste wettelijke grondslag in artikel 51h van het Wetboek van Strafvordering (Sv) (Stoet, 2014). In 2017 werd artikel 51h Sv gewijzigd om te voldoen aan artikel 12 van Richtlijn 2012/29/EU.² Er staat onder meer in dat het slachtoffer het recht heeft geïnformeerd te worden over herstelrechtvoorzieningen. Recent zijn de bepalingen van artikel 51h Sv door een groep deskundigen verder uitgewerkt tot een volledig wetsvoorstel ten behoeve van de invoering van herstelrechtvoorzieningen in het Wetboek van Strafvordering (Claessen & Slump, 2016; Claessen et al., 2018). Dit voorstel is in juni 2018 aangeboden aan de minister van Justitie en Veiligheid.

Ontwikkelingen op het gebied van onderzoek

¹ www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/begrotingen/2017/09/19/vi-veiligheid-en-justitie-rijksbegroting-2018/VI-Veiligheid-en-Justitie.pdf, geraadpleegd in augustus 2019.

² Wet van 8 maart 2017, houdende de implementatie van Richtlijn 2012/29/EU van het Europees Parlement en de Raad van 25 oktober 2012 tot vaststelling van minimumnormen voor de rechten, de ondersteuning en de bescherming van slachtoffers van strafbare feiten en ter vervanging van Kaderbesluit 2001/220/JBZ, *Stb.* 2017, 90.

Ongeveer 25 jaar geleden is de eerste pilot op het gebied van herstelrecht in het strafrecht uitgevoerd en geëvalueerd. Dit was een experiment van dading, een (schriftelijke) overeenkomst tussen partijen om een conflict te beëindigen of te voorkomen (Spapens & Rebel, 1999). Sindsdien zijn er verschillende initiatieven geweest op het gebied van herstelrechtvoorzieningen, die vervolgens empirisch zijn onderzocht. Deze initiatieven en onderzoeken zijn beschreven in twee mooie overzichtsrapportages (Blad & Lauwaert, 2010; Van Hoek & Slump, 2011). Veel van de studies zijn procesevaluaties waarin de knelpunten en good practices rondom implementatie van de herstelrechtvoorziening centraal staan. Wat opvalt is dat onderzoek naar de effectiviteit van herstelrecht in Nederland tot nu toe niet veel aandacht krijgt. Effectiviteit komt heel kort aan de orde in een adviesnota van Van Hoek, Slump, Ochtman en Leijten (2011), maar zij bespreken alleen onderzoek naar recidive en refereren aan internationaal onderzoek. Ook in de initiatiefnota over de toepassing van herstelbemiddeling binnen het strafrecht uit 2014,³ het beleidskader herstelbemiddeling ten behoeve van slachtoffers uit 2016⁴ en het beleidskader herstelrechtvoorzieningen gedurende het strafproces uit 2020⁵ wordt maar weinig gerefereerd aan Nederlands empirisch onderzoek. Op zich is het niet verkeerd om gebruik te maken van de (veelal) positieve resultaten uit internationale reviews, maar het is belangrijk om te weten wat Nederlandse onderzoeken zeggen over de effectiviteit, ook gezien het feit dat de rechtssystemen waar de internationale studies over rapporteren (vooral *common law*) zo anders zijn dan de onze. Gezien alle ontwikkelingen in Nederland op het gebied van herstelrecht, en gezien het feit dat er nog niet veel aandacht is geweest voor effectiviteit, hebben wij ervoor gekozen voor dit hoofdstuk een overzicht te maken van Nederlandse studies waarin is onderzocht wat de invloed is geweest van deelname aan de herstelrechtvoorziening op het herstel van de deelnemers.

33.2 Verantwoording selectie en afbakening van studies

We hebben systematisch gezocht naar in Nederland uitgevoerde empirisch-juridische onderzoeken in de afgelopen 25 jaar. Voor de periode van 1994 tot 2011 hebben we de onderzoeken bestudeerd die zijn besproken in twee overzichtsartikelen (Blad & Lauwaert, 2010; Van Hoek & Slump, 2011); voor de periode vanaf 2011 tot mei 2019 zijn alle publicaties van het *Tijdschrift voor Herstelrecht* (TvH) bestudeerd.⁶ Onderzoeken zijn vervolgens geïncludeerd als er kwalitatief of kwantitatief onderzoek werd gedaan naar de ervaringen van slachtoffers en/of daders en/of de gemeenschap die hadden deelgenomen aan een herstelrechtvoorziening. Deelname aan een herstelrechtvoorziening definieerden we als dat er een (in)directe dialoog moest hebben plaatsgevonden tussen slachtoffer en dader, en waar mogelijk de gemeenschap, onder begeleiding van een gespreksleider. We hebben daarmee gekozen voor een procesgerichte invulling van herstelrecht.⁷ Het deelnemersaantal in

³ www.pvda.nl/wp-content/uploads/bestanden/3776-pvda-recourt-initiatiefnota-de-toepassing-van-herstelbemiddeling-binnen-het-strafrecht-eindversie-november-2014.pdf, geraadpleegd in augustus 2019.

⁴ www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2016/10/28/tk-bijlage-beleidskader-herstelbemiddeling-ten-behoeve-van-slachtoffers, geraadpleegd in augustus 2019.

⁵ www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2020/01/08/tk-bijlage-beleidskader-herstelrechtvoorzieningen-gedurende-het-strafproces/tk-bijlage-beleidskader-herstelrechtvoorzieningen-gedurende-het-strafproces.pdf.

⁶ We zijn ervan uitgegaan dat in het *Tijdschrift voor Herstelrecht* in principe alle Nederlandse herstelrechtstudies aan bod komen. Er zijn wellicht ook artikelen in andere tijdschriften die over dit onderwerp gaan, maar het *Tijdschrift voor Herstelrecht* biedt waarschijnlijk wel het beste overzicht. De volledige tekst van alle artikelen is doorzocht op woorden zoals ‘onderzoek’. Als een artikel empirisch-juridisch onderzoek besprak, en er werd gerefereerd aan een oorspronkelijk rapport, werd het oorspronkelijke rapport geïncludeerd.

⁷ In het herstelrecht wordt onderscheid gemaakt tussen een procesgerichte invulling, waarin de dialoog tussen slachtoffer en dader als een cruciaal element wordt gezien (Marshall), en een uitkomstgerichte invulling, die

het onderzoek moest ten minste tien zijn. De herstelvoorziening diende plaats te vinden in een (straf)rechtelijke context: er moest een strafrechtelijk conflict aan de bemiddeling ten grondslag liggen. Het onderzoek moest zich richten op de mate van herstel bij de deelnemers. Herstelgerelateerde uitkomstmaten waar we naar zochten waren bijvoorbeeld – voor slachtoffers – materieel herstel, de mate van angst, boosheid, woede en empathie, en – voor daders – zelfherstel, zoals zelfinzicht, empathie richting slachtoffers, herstel richting de samenleving, en vermindering van crimineel gedrag (recidive of *desistance*⁸). We hebben de definitie van herstel verder opengelaten en gekeken wat de studies meten. De kwaliteit van de onderzoeksmethode was geen selectie criterium, maar zal wel worden besproken en afgewogen in de discussie van dit hoofdstuk. Vanwege de hiervoor beschreven selectie en afbakening zijn verschillende onderzoeken buiten de scope van dit hoofdstuk gevallen, zoals bijvoorbeeld onderzoeken waarin enkel professionals zijn bevraagd, onderzoeken naar buurtbemiddeling,⁹ het spreekrecht,¹⁰ leerstraf voor daders,¹¹ de COSA-aanpak voor zedendaders¹² en Halt.¹³ Tot slot zijn onderzoeken waarin de mate van herstel als uitkomst geen thema was, niet meegenomen, zoals onderzoek naar de implementatie, knelpunten en best practices.

33.3 Empirisch onderzoek naar invloed herstelrecht op herstel

We hebben de empirisch-juridische onderzoeken onderverdeeld aan de hand van de drie in Nederland meest voorkomende vormen van herstelrecht: slachtoffer-dadergesprekken, mediation in strafzaken en conferenties. Per studie geven we de basale informatie weer over doorverwijzing en selectie van zaken, relatie met het strafrecht, deelnemers(aantallen), methode, meetmomenten, uitkomstmaten en resultaten op het gebied van herstel (positief en negatief).

Slachtoffer-dadergesprekken

Er zijn zes empirisch-juridische onderzoeken gevonden naar herstel in het kader van slachtoffer-dadergesprekken. De eerste pilot naar slachtoffer-dadergesprekken werd gestart in 1997 in het arrondissement Den Haag en later ook Rotterdam. De verwijzende instanties waren de reclassering en Slachtofferhulp Nederland. De pilot werd geëvalueerd door Van Barlingen, Slump en Tulner (2000). Gedurende tweeënhalf jaar (1997-2000) werden 121

inhoudt dat ook eenzijdige interventies – waarin men enkel werkt met dader of slachtoffer – herstelrechtelijk genoemd worden indien zij gericht zijn op herstel (Walgrave) (Johnstone & Van Ness, 2007)

⁸ Recidive of *desistance* zijn geen prioritaire doelen van herstelrecht. *Desistance* kan wel beschouwd worden als een vorm van zelfherstel, omdat het refereert aan het vinden van een criminaliteitsvrij, maar ook zinvol ander leven.

⁹ Buurtbemiddeling is niet meegenomen omdat de conflicten vaak niet over strafbare feiten gaan.

¹⁰ Spreekrecht is niet meegenomen omdat het niet zozeer een dialoog met de dader betreft, maar een boodschap vanuit het slachtoffer waarop de dader niet kan reageren.

¹¹ Leerstraf voor daders is niet meegenomen omdat daders alleen algemene educatie krijgen over het perspectief van en de gevolgen voor het slachtoffer zonder met een slachtoffer in gesprek te gaan.

¹² COSA staat voor Circles of Support and Accountability, een methode voor re-integratie van zedendaders in de samenleving waarbij vrijwilligers samen met professionals een netwerk vormen rond een zedendader om zowel sociaal isolement te voorkomen als risico's en risicogedrag tijdig te kunnen signaleren. De COSA-aanpak voor zedendaders is niet meegenomen omdat de dialoog met het slachtoffer als doelstelling ontbreekt.

¹³ De Halt-interventie is een interventie met herstelrechtelijke inslag, maar vooral op de dader gericht. Deze interventie was lang de enige herstelrechtelijke interventie die wettelijk was vastgelegd. In 2006 is er effectonderzoek gedaan naar de Halt-interventie (Ferwerda, Van Leiden, Arts, & Hauber, 2006). Er werd geconcludeerd dat Halt-afdoening bij de meeste jongeren geen recidiveverminderend effect heeft. Alleen bij nauwelijks problematische jongeren had Halt een positief effect (groepsplegers, die gevoelig zijn voor groepsdruk).

zaken aangemeld, waarvan er 44 (36%) hebben geleid tot een (in)directe bemiddeling. De bemiddeling werd gedaan door de projectleiders. De ervaringen van deelnemers aan de bemiddeling werden onderzocht aan de hand van interviews met acht slachtoffers en twee daders, aangevuld met dossieronderzoek van alle 121 aangemelde zaken. De meeste respondenten gaven aan dat het proces van voorbereiding en contact zoeken had geholpen bij de verwerking en/of bij het achter zich kunnen laten van de gebeurtenissen. Het proces bleek ook te hebben bijgedragen aan verwerking bij mensen bij wie het *niet* tot een gesprek was gekomen: ook veertien mensen bij wie het niet tot bemiddeling was gekomen, hadden een positieve ervaring. De geïnterviewde dader bij wie het niet tot bemiddeling was gekomen, zei dat hij veel had gehad aan het gesprek met de bemiddelaar.

In 2004 werd er opnieuw met slachtoffer-dadergesprekken geëxperimenteerd, nu in vijf regio's in Nederland: Noord-Brabant, Limburg, Groningen/Friesland/ Drenthe, IJsselland/Flevoland en Noord-Holland. Het initiatief kwam dit keer van Slachtofferhulp Nederland. Zij deden ook de bemiddeling. De pilot is geëvalueerd door Hissel, Jansen, Soethout en Tromp (2006). Het onderzoek richtte zich alleen op slachtoffers. Over een periode van ruim een jaar (eind 2004-2005) werden 208 verzoeken ingediend om een slachtoffer-dadergesprek, waarvan 34% tot een gesprek heeft geleid. Gevoelens van angst zijn na de bemiddeling uitgevraagd aan de hand van interviews met slachtoffers die een slachtoffer-dadergesprek hadden gehad ($n = 14$) en slachtoffers met wie geen gesprek had plaatsgevonden ($n = 19$). Van de slachtoffers die een gesprek hadden gehad, hadden de meeste slachtoffers een opgelucht gevoel. Enkele slachtoffers gaven aan dat hun verwachtingen niet waren uitgekomen. Van de slachtoffers die geen gesprek hadden gehad, voelden de meesten zich teleurgesteld. Sommigen konden het incident daardoor niet afsluiten. Eén slachtoffer voelde zich machteloos, een ander slachtoffer voelde zich niet serieus genomen door de dader. Enkele maanden tot een jaar later werd er een langetermijnnameting gedaan. Van de slachtoffers die een gesprek hadden gehad, zeiden de meeste slachtoffers baat te hebben gehad van het gesprek. Een deel van de slachtoffers gaf aan dat haat en angstgevoelens waren verminderd. Twee slachtoffers gaven aan dat de winst teniet was gedaan omdat de dader niet werd vervolgd. Van de slachtoffers die geen gesprek hadden gehad, zei twee derde dat het traject (de poging om tot bemiddeling te komen) geen positieve resultaten had opgeleverd. Sommigen hadden de afwijzing als kwetsend ervaren, waardoor het beeld van de dader negatiever was geworden dan het al was. Een kwart vond het feit dat ze het hebben geprobeerd op zich positief.

Vanaf 2006 werden slachtoffer-dadergesprekken structureel ondergebracht bij Slachtoffer in Beeld.¹⁴ Gesprekken konden zowel voor als na de strafzitting plaatsvinden en hadden in principe geen terugkoppeling naar de strafzaak. Zebel (2012) deed een pre-/post-studie naar de effecten van de slachtoffer-dadergesprekken. De onderzoekers namen gestructureerde telefonische interviews af met ongeveer evenveel slachtoffers als daders ($n = 122$), zowel voorafgaand aan het slachtoffer-dadergesprek (voormeting) als zes weken tot enkele maanden na het gesprek (nameting). De analyses werden uitgevoerd op data van slachtoffers ($n = 59$) en daders ($n = 63$) die zowel aan de voor- als de nameting hadden deelgenomen. Er werden drie groepen vergeleken: directe bemiddeling ($n = 42$), indirecte bemiddeling ($n = 10$) en geen bemiddeling ($n = 7$). Slachtoffers werd gevraagd naar de gevoelens van angst en woede richting de dader. Daders werd gevraagd naar de mate waarin ze dachten dat het slachtoffer woede en angst ervoer richting hen, en tevens werd naar hun zelfbeeld gevraagd. Het onderzoek liet zien dat slachtoffers minder angst en woede richting de dader ervoeren na een slachtoffer-dadergesprek dan wanneer er geen bemiddeling plaatsvond. Het slachtoffer-dadergesprek gaf daders tot op zekere hoogte inzicht in de gevolgen voor slachtoffers, en

¹⁴ Vanaf 2017 werd de naam Slachtoffer in Beeld veranderd in Perspectief Herstelbemiddeling.

indien ze inschatten dat slachtoffers angst en woede ervoeren, voelden ze zich negatiever over zichzelf. Geconcludeerd werd dat het gesprek had bijgedragen aan inzicht bij de dader. De onderzoekers hebben verschillende statistische checks gedaan om de representativiteit en validiteit van de uitkomsten te controleren.

Een jaar later deden ook Laxminarayan, Pemberton en Lens (2013) onderzoek naar slachtoffer-dadergesprekken bij Slachtoffer in Beeld. Zij kozen een kwalitatieve aanpak en interviewden alleen slachtoffers. Ze benaderden respondenten die zich gedurende enkele maanden in 2012 hadden aangemeld bij het bemiddelingsprogramma van Slachtoffer in Beeld. Er werden 370 brieven verstuurd, waarvan uiteindelijk 82 slachtoffers konden worden geïnterviewd. Er werden drie groepen onderscheiden: slachtoffers die direct contact ($n = 41$), indirect contact ($n = 18$) of geen contact ($n = 23$) met de dader hebben gehad. De vragen die over herstel gingen, werden alleen gesteld aan de groep met (in)direct bemiddelingscontact. De herstelgerelateerde vragen waren of de bemiddeling de respondent beter deed voelen, het zelfvertrouwen vergrootte, bijdroeg aan coping, bijdroeg aan optimisme over de toekomst, het vertrouwen in het recht vergrootte en bijdroeg aan geloof in een eerlijke wereld. Een meerderheid (51%) van de respondenten was het eens met de stelling dat ze zich beter voelden door de bemiddeling. Een helft (50%) zei dat het gesprek heeft bijgedragen aan coping, 35% was het eens met de stelling dat het gesprek hun zelfvertrouwen heeft vergroot, en 29% vond dat het gesprek heeft bijgedragen aan optimisme over de toekomst. Slechts weinig respondenten vonden dat het herstelgesprek bijdroeg aan vertrouwen in het recht (16%) of geloof in een eerlijke wereld (10%). De meeste respondenten antwoordden neutraal op de hiervoor genoemde punten. Een klein deel zei negatieve gevolgen te hebben ondervonden van het gesprek: ongeveer 5% was het *oneens* met de stellingen.

Er zijn ook twee studies gevonden naar slachtoffer-dadergesprekken in de detentiefase. De eerste was een quasi-experimentele studie naar de effecten van herstelopvoeding bij delinquente jongens in een justitiële jeugdinrichting, door Brugman en Van den Bos (2007). Het herstelprogramma werd onderzocht in vier jeugdinrichtingen. De doelgroep bestond uit jongens in de leeftijd van 12-18 jaar. De herstelopvoeding bevatte twee delen: in het eerste, verplichte, groepsdeel leerde de dader het perspectief in te zien van het slachtoffer; in het tweede, vrijwillige, individuele deel ging de dader actief aan de slag met mogelijkheden om excuses en genoegdoening te bieden aan het slachtoffer. De interventiegroep kreeg herstelopvoeding ($n = 76$), de controlegroep kreeg normale zorg (sociale competentie model of EQUIP, met als doel het vergroten van sociale vaardigheden, agressiebeheersing en het aanpakken van denkfouten) ($n = 75$). Van de 76 jongeren stroomden 27 door naar het vrijwillige, individuele deel. Zeventien jongeren legden contact met het slachtoffer. Voor zowel de interventie- als de controlegroep was er een voormeting, een nameting twee weken na afronding van het eerste deel en een tweede nameting na twee maanden voor degenen die het individuele traject hadden gevolgd. Uitkomstmaten waren gevalideerde vragenlijsten over egocentrisme, empathie, ontwikkeling van moreel oordelen, dader- en slachtofferoriëntatie, en morele overtuiging ten aanzien van delinquent gedrag. De onderzoekers vonden dat de *groepsgerichte* training van herstelopvoeding een positief effect had op morele overtuiging ten aanzien van delinquent gedrag in vergelijking met de controlegroep. Echter, bij de jongeren die het *individuele* traject van de herstelopvoeding aangingen, was er geen verschil op morele overtuiging tussen de interventie- en controlegroep. Bovendien had het individuele traject een negatief effect op slachtofferoriëntatie in vergelijking met de controlegroep. De onderzoekers concludeerden dat de interventie geen positief effect had op morele ontwikkeling.

Ten tweede is er in 2016 onderzoek gedaan naar de cursus Puinruimen en de cursus SOS (Zebel, Vroom & Ufkes, 2016) in meerdere penitentiaire inrichtingen in Nederland.¹⁵ De cursus Puinruimen is een groepscursus voor volwassenen van acht wekelijkse sessies, gegeven door herstelconsulenten en geestelijk verzorgers. SOS is ook een achtwekelijkse cursus voor volwassenen, gegeven door Gevangenzorg Nederland. Er waren drie verschillende modaliteiten: een groepscursus, een individuele cursus en een verkorte cursus. Alleen in de groepscursus kwam een slachtoffer langs; in de individuele en verkorte versie kwam het slachtoffer via filmpjes of tekst aan het woord. De onderzoekers evalueerden effectiviteit door middel van een enquête onder gedetineerden (n = 60) die mee hadden gedaan aan een van de twee cursussen. Er waren drie meetmomenten: bij aanvang van de cursus (T0), direct na afloop van de laatste bijeenkomst (T1), en drie tot vier weken na afloop van de laatste bijeenkomst (T2). Er was geen controlegroep. Herstelgerichte uitkomstmaten waren de mate waarin de gedetineerde verantwoordelijkheid nam, de mate van bewustwording over de gevolgen van het delict (impact en reikwijdte van criminaliteit in het algemeen en empathie voor slachtoffers) en de houding ten opzichte van herstel, zoals de motivatie tot reparatie. Deelnemers waren zich op T1 en T2 significant bewuster van de impact en reikwijdte van criminaliteit dan op T0, en ze waren ook positiever over wat herstelbemiddeling voor hen persoonlijk zou kunnen betekenen. Er was echter geen toename in empathie voor het slachtoffer, geen toename in het nemen van verantwoordelijkheid voor de eigen daden, en ook de motivatie tot reparatie (goedmaken wat is gebeurd) was niet toegenomen.

Mediation in strafzaken

Er zijn vier empirisch-juridische onderzoeken gevonden naar herstelgerelateerde uitkomsten na mediation in strafzaken. Een van de eerste initiatieven met betrekking tot mediation in strafzaken vond plaats onder de vlag van Justitie in de Buurt. Justitie in de Buurt is een initiatief waarin drie personen (officier van Justitie, parketsecretaris en administratief medewerker) actief werken aan het oplossen van problemen in de wijk. Dit doen ze in nauwe samenwerking met de politie, raad voor de kinderbescherming, reclassering en Slachtofferhulp Nederland. In de periode 2002-2003 is er in vier regio's (Amsterdam, Enschede, Maastricht en Rotterdam) geëxperimenteerd met mediation.¹⁶ De experimenten in Amsterdam (Oost, Oud-Zuid en Zuidoost) werden onderzocht door Smolders en Hogenhuis (2003). In Amsterdam werden 136 dossiers geschikt bevonden voor mediation. Daarvan hebben er 22 (16%) geleid tot een mediationgesprek. De onderzoekers hielden twaalf interviews met slachtoffers en daders: vijf interviews in zaken die niet tot bemiddeling hadden geleid, en zeven interviews in zaken die wel tot een bemiddeling hadden geleid. De onderzoekers rapporteerden dat de slachtoffers die niet bemiddeld hadden, nog vol woede en frustraties zaten. De kwestie hield hen nog dag en nacht bezig, ze voelden zich onveilig en konden er niet van slapen. De geïnterviewde niet-bemiddelde verdachte vreesde voor schadeclaims. De geïnterviewde bemiddelde slachtoffers waren tevreden, wijzer, en de bemiddelde dader voelde zich schuldig. Niet alle bemiddelde mensen waren opgelucht, maar ze vonden het belangrijk dat ze hadden kunnen zeggen wat ze ervan vonden.

¹⁵ Er werd ook een derde cursus geëvalueerd, DAPPER, die wordt gegeven in justitiële jeugdinrichtingen. Deze cursus was echter pas net in werking en had daarom maar een heel klein aantal respondenten (n = 6), waardoor de onderzoekers deze respondenten niet hebben meegenomen in de analyses. Er is in deze cursus ook geen interactie met slachtoffers.

¹⁶ Hierover is een rapport verschenen van Slump (2003), maar in dit onderzoek was het aantal geïnterviewde deelnemers minder dan tien en het is daarom niet meegenomen in dit overzicht.

Acht jaar later is er een tweede pilot opgezet in Amsterdam. Het onderzoek naar deze pilot is verricht door Verberk (2011). Dit onderzoek betrof een procesevaluatie en een effectevaluatie. In een periode van één jaar (2010-2011) zijn er 65 zaken aangebracht, voornamelijk door het Openbaar Ministerie, die geschikt werden geacht voor mediation, waarvan er in totaal 26 (40%) leidden tot een bemiddeling. De mediation diende plaats te vinden voor de zitting. Een vaststellingsovereenkomst werd teruggekoppeld aan de officier van justitie en de rechter. De effectevaluatie is gebaseerd op vragenlijsten die zijn ingevuld door elf slachtoffers en acht daders, die allen bemiddeling hadden gehad. De onderzochte herstelgerelateerde uitkomst was tevredenheid over het mediationproces. Er was geen controlegroep. Daders en slachtoffers waren na afloop in het algemeen positief over het mediationtraject. De vraag of de belangrijkste onderwerpen in het gesprek aan bod waren gekomen, werd door zeventien van de negentien geïnterviewden positief beantwoord; twee antwoorden negatief. Twaalf geïnterviewden waren positief over het resultaat van de mediation; vijf waren negatief over het resultaat. Eén slachtoffer zei dat ze inzicht had gekregen in haar eigen slachtofferrol en daardoor minder boos werd. Eén dader meldde dat hij heel blij en opgelucht was te horen dat het slachtoffer niet in het ziekenhuis lag. Een negatieve reactie van één slachtoffer was dat de mediation geen enkel nut had gehad.

In Maastricht loopt al sinds 1999 een praktijk van mediation in strafzaken. Een (nagekomen) overeenkomst leidt tot het uitblijven van strafvervolgning. Deze praktijk is onderzocht door Claessen, Zeles, Zebel en Nelen (2015). In 80% van de gevallen verliep de doorverwijzing via de parketsecretaris. In tien jaar tijd (2000-2010) zijn er in Maastricht 1314 zaken voor bemiddeling aangebracht, die in 70% van de zaken leidden tot bemiddeling. Bemiddeling werd onderverdeeld in drie groepen: directe bemiddeling (n = 336), indirecte bemiddeling (n = 297) en semi-bemiddeling, dat wil zeggen een gesprek tussen dader, bemiddelaar en officier van justitie, maar zonder slachtoffer (n = 291). 30% leidde tot niet (afgeronde) bemiddelingen (n = 390). Deze laatste groep werd gebruikt als controlegroep.¹⁷ De onderzoekers analyseerden de registratiegegevens van alle zaken. De belangrijkste uitkomstmaat was recidive, gedefinieerd als het aantal keren dat daders na bemiddeling en binnen vier jaar opnieuw in aanraking kwamen met politie/justitie. Recidive was significant groter in de controlegroep (40%) in vergelijking met de directe bemiddeling (32%), indirecte bemiddeling (34%) of semi-bemiddeling (31%), ook na correctie voor verschillende basiskennmerken tussen groepen. Geconcludeerd werd dat mediation een recidiveverminderend effect had. Het meest recente onderzoek is het onderzoek van Cleven, Lens en Pemberton (2015) naar een pilot van mediation in het strafrecht bij de arrondissementen Amsterdam, Noord-Holland, Den Haag, Rotterdam, Brabant-Oost en Breda/Middelburg in de periode 2013-2015. 55% van de verwijzingen kwam van de ZSM-tafel.¹⁸ In totaal zijn er in anderhalf jaar tijd 766 zaken aangebracht, waarvan 716 zaken in de onderzoeksperiode zijn afgerond en daarvan zijn er 367 (51%) bemiddeld. Op drie momenten – voor bemiddeling (T0), een maand na bemiddeling

¹⁷ Het feit dat zowel zaken waarbij de bemiddeling niet doorging omdat het slachtoffer niet wilde (niet afgerond) en zaken waarbij de dader zelf niet wilde, zijn samengevoegd als controlegroep, is voor discussie vatbaar. In een recent onderzoek van Jonas-van Dijk, Zebel, Claessen en Nelen (2019) wordt deze groep gesplitst in niet-afgeronde bemiddelingen (slachtoffer wilde niet) en zaken die alleen via het reguliere strafrecht zijn afgewikkeld (dader wilde niet bemiddelen). De groep die volgens het reguliere strafrecht is behandeld (dader wilde niet bemiddelen), bleek meer te recidiveren dan de groep die wel wilde maar geen bemiddeling kreeg (omdat slachtoffer niet wilde).

¹⁸ ZSM (Zo Snel, Slim, Selectief, Simpel, Samen en Samenlevingsgericht Mogelijk) is een werkwijze voor alle veelvoorkomende strafzaken waarin de hele strafrechtsketen samen zo snel mogelijk strafzaken afdoet. In de ZSM-werkwijze zitten politie, Openbaar Ministerie, reclassering, Slachtofferhulp Nederland en andere ketenpartners zeven dagen per week met elkaar aan tafel. Zij bespreken hun informatie (over de zaak, over de verdachte en over het slachtoffer) en beslissen zo snel mogelijk over afdoening en tenuitvoerlegging (Cleven et al., 2015).

(T1) en zes maanden na bemiddeling (T2) – werden gevalideerde vragenlijsten afgenomen. T0-vragenlijsten zijn ingevuld door 74 slachtoffers en 59 verdachten/daders, de T1-vragenlijsten door 48 slachtoffers en 32 daders, en de T2-vragenlijsten door 26 slachtoffers en 22 daders. Alle respondenten hadden een bemiddelingsgesprek gehad. De vragenlijsten voor slachtoffers maten posttraumatische stressstoornis (PTSS), angst, woede, zelfredzaamheid, wraakzucht, en vertrouwen. Ook werd op T1 aan de slachtoffers gevraagd om de door hen ervaren impact van de bemiddeling op het verwerken van het delict in te schatten. Bij daders maten de onderzoekers de mate van schaamte, schuld, trots, empathie en vertrouwen in rechters en politie. Zes maanden na bemiddeling (T2) zijn interviews gehouden met daders en slachtoffers (n = 37). Op de vraag aan slachtoffers of het gesprek had geholpen bij verwerking van het misdrijf/conflict, antwoordde 46% dat dat het geval was, versus 29% dat het niet had geholpen bij de verwerking. Uit de vergelijking tussen de voormeting (T0) en de nameting na een maand (T1) op de uitkomsten van de gevalideerde vragenlijsten bleek dat bij slachtoffers angst significant was afgenomen. PTSS, woede, zelfredzaamheid, wraakzucht en vertrouwen waren afgenomen, maar niet significant. Bij daders was trots significant toegenomen. De overige uitkomsten (schaamte, schuld, trots, empathie en vertrouwen) bleven gelijk. De kwantitatieve uitkomsten van T2 werden niet door de onderzoekers gerapporteerd omdat er te weinig deelnemers waren die de vragenlijst hadden ingevuld (n = 48). Er is wel verslag gedaan van de interviews op T2. De onderzoekers concluderen dat het bemiddelingsproces doorgaans als positief werd ervaren, maar dat de houding van de verdachte en het ‘waardeherstel met de tegenpartij’ minder goed werden beoordeeld door de slachtoffers. De onderzoekers plaatsten de kanttekening dat een grotere populatie nodig is om conclusies te trekken.

Conferenties

Er zijn drie empirische onderzoeken gevonden naar herstel na een conferentie. Het eerste evaluatieonderzoek naar conferenties betrof zeven herstelrechtexperimenten in jeugdstrafzaken (Hokwerda, 2004). Deze experimenten liepen in Leeuwarden, Assen, Zwolle, Utrecht, Den Haag, Tilburg en Middelburg. Het onderzoek heeft een jaar beslagen (2001-2002). De onderzoekers namen vragenlijsten af onder slachtoffers (n = 44) en daders (n = 37) en onder het sociale netwerk van het slachtoffer (n = 32) en dat van de dader (n = 43). Daders en slachtoffers (en steunfiguren) werd na de bemiddeling gevraagd naar een vorm van herstel door de conferentie. Ook werd na een jaar de politieregistratie bestudeerd om een uitspraak te kunnen doen over recidive van de daders (n = 97). In totaal hebben vijftig conferenties plaatsgevonden. Betrokkenen zijn over het algemeen tevreden over de herstelgesprekken. Een jaar na de conferentie was 66% van de daders nog niet in aanraking gekomen met de politie. Bij de first offenders lag dit percentage op 87%. Deze percentages zijn niet vergeleken met een controlegroep. Op de vraag naar enige vorm van herstel antwoordde 82% van de daders bevestigend; 6% vond van niet. Van de slachtoffers vond 76% dat er iets hersteld was, en vond 20% van niet.

Een aantal jaren later (2004-2005) hebben Steketee, Ter Woerds, Moll en Boutellier (2006) onderzoek gedaan naar dezelfde interventie en populatie: conferenties voor jeugdige daders. Gedurende een jaar werden 237 zaken aangemeld, waarvan 87 tot een conferentie hebben geleid (37%). De conferentie maakte geen deel uit van de strafrechtelijke afdoening, maar er werd meestal wel een verslag van de conferentie toegevoegd aan het strafrechtelijke dossier van de cliënt en dat kon zodanig worden meegenomen in de verdere afdoening door het Openbaar Ministerie. Vragenlijsten werden afgenomen onder slachtoffers (n = 55), daders (n = 64) en hun sociale netwerk (n = 114) die hadden deelgenomen aan een conferentie. Vragen die aan de slachtoffers werden gesteld, waren of de dader inzicht had getoond en of de dader

spijt had getoond. Aan zowel slachtoffer als dader werd gevraagd of er sprake was van enig herstel en wat herstel voor hen betekende. In ongeveer 50% van de zaken heeft de mediator drie maanden na de conferentie contact opgenomen met de deelnemers. In het follow-up gesprek vroeg de bemiddelaar aan zowel het slachtoffer als de dader welke invloed de conferentie had gehad en hoe ze terugkeken op de periode na de conferentie. Er was geen controlegroep. Ervaringen van deelnemers waren positief. Zowel daders als slachtoffers vonden dat er sprake was van herstel. Van de slachtoffers vond 68% dat de dader in ruime mate of volledig inzicht had getoond, en 78% vond dat de dader in ruime mate of volledig spijt had getoond. Van de daders vond 78% dat er sprake was van herstel, ten opzichte van 65% van de slachtoffers. 5% van de daders vond dat er geen herstel was, terwijl geen van de slachtoffers vond dat er geen herstel was. Tijdens de follow-up is aan in totaal 35 slachtoffers gevraagd wat men als positieve punten zag: 34% noemde dat hun angst verminderd was, 14% was opgelucht, 14% zei dat de relatie hersteld was, 17% vond het belangrijk dat er geen herhaling was van het incident. Twee slachtoffers (6%) hadden een negatief gevoel overgehouden: de een vond dat er niets was veranderd, de ander was opnieuw slachtoffer geworden van een vergelijkbaar groepsdelict, maar vermoedde dat het wel andere daders waren. Van de daders en hun sociale omgeving (n = 34) noemde 26% dat het gedrag van de dader was verbeterd, 21% zei dat de relatie was hersteld, 15% hield zich aan afspraken, 6% zei dat er niets was veranderd.

In 2007 is het derde onderzoek gepubliceerd waarin de effectiviteit van conferenties is onderzocht (Van Beek & Gramberg, 2007). Deze auteurs onderzochten alle conferenties in de periode 2000-2006 in heel Nederland. De zaken overlappen met de data van Hokwerda (2004) en Steketee et al. (2006). Conferenties vonden plaats zowel naast als in plaats van het strafrecht. In zes jaar tijd zijn er 542 zaken aangemeld voor een conferentie, waarvan in 329 zaken (60%) een conferentie heeft plaatsgevonden. Vragenlijsten werden ingevuld door 1052 slachtoffers, daders en beider netwerken. Deelnemers werd gevraagd naar de tevredenheid over de conferentie, met ruimte voor open antwoorden. Er was geen controlegroep. Zowel slachtoffers als daders gaven gemiddeld een cijfer 7,8 voor de conferentie. Er werden 39 onvoldoendes gegeven. Van de deelnemers die verwachtten dat de conferentie een positief resultaat zou hebben (91%), is die verwachting in 80% van de gevallen ook uitgekomen; 3% vond dat deze niet zijn waargemaakt. Van de deelnemers die vooraf negatieve verwachtingen koesterden (9%), was 71% na afloop toch positief gestemd; 1% vond dat de negatieve verwachtingen werden bevestigd. In de positief beantwoorde open vragen werd gesproken over berouw, excuses, minder spanning, ontlading, begrip voor elkaar, vergeving, elkaar kunnen aanvoelen. Er werden een paar negatief beantwoorde open vragen opgetekend: voor één respondent zat er te veel tijd tussen daad en conferentie, waardoor het effect was weggeëbd, een andere respondent zei dat het geen zin had gehad, en weer iemand anders had er twijfels over of de dader wel oprecht schuldgevoel had. In 120 zaken is er na drie maanden door de coördinator contact opgenomen met de belangrijkste betrokkenen. Van de daders keek 93% tevreden terug op de conferentie. De meeste daders zeiden dat de conferentie een verandering van hun gedrag teweeg had gebracht. Zeven daders waren niet tevreden en vonden dat de conferentie niet had geholpen. Van de slachtoffers vond 90% dat door de conferentie de situatie was hersteld. In een enkel geval was de verandering negatief. Er werd verder in het rapport geen toelichting gegeven over waarom de conferentie niet had geholpen of waarom de verandering negatief was.

33.4 Discussie

We vatten eerst de kenmerken en de uitkomsten van de onderzoeken samen en beantwoorden dan de vraag of herstelrecht invloed heeft op het herstel van de deelnemers. Daarna bespreken

we de methodologische kwaliteit van de studies. We sluiten af met suggesties voor vervolgonderzoek.

Kenmerken

De afgelopen 25 jaar hebben we dertien Nederlandse studies gevonden die herstel hebben gemeten bij slachtoffers en daders die hadden deelgenomen aan een herstelvoorziening. De herstelrechtvoorzieningen waren verspreid door heel Nederland. Negen studies hadden een kwantitatief design, vier studies hadden een kwalitatief design. Acht studies onderzochten volwassenen, vijf onderzoeken hebben jeugdige daders onderzocht. Geen van de studies focuste op uitsluitend één type misdrijf. Enkele studies gingen onder meer in op verkeersongevallen. De misdrijven waren van verschillende ernst. Zeven studies onderzochten zowel slachtoffers als daders, vier studies onderzochten alleen daders, en twee studies keken alleen naar de slachtoffers. Zes onderzoeken zijn gedaan naar slachtoffer-dadergesprekken, vier naar mediation in strafzaken, drie naar conferenties. Sommige onderzoeken maakten een onderscheid tussen directe en indirecte bemiddeling; van andere studies was het niet altijd even duidelijk wat de mate van contact tussen slachtoffer en dader is geweest. De onderzochte herstelrechtvoorzieningen vonden plaats in verschillende fasen van en naast het strafproces, waarbij twee onderzoeken zich specifiek richtten op deelnemers in detentie. Het karakter van de controlegroep verschilde: soms bestond de controlegroep uit mensen die wel herstelrecht wilden maar bij wie de bemiddeling niet plaatsvond, bijvoorbeeld omdat de andere partij niet wilde, of het betrof bemiddelingen die niet succesvol waren. In slechts één studie was er sprake van een ‘zuivere’ controlegroep, waarin de controlegroep de mogelijkheid tot contact met het slachtoffer niet werd aangeboden. De onderzoeken bevatten een verscheidenheid aan uitkomstmaten: de meest voorkomende uitkomstmaten waren recidive, empathie, angst, woede en ervaren herstel.

Invloed van deelname aan herstelrechtelijke voorzieningen op herstel

De meeste studies concludeerden dat de herstelrechtvoorziening een positieve invloed had op de deelnemers. Daders voelden zich trotser na bemiddeling¹⁹ en vonden dat de bemiddeling iets herstelde. Wat ook toenam bij daders waren de verwachtingen omtrent wat bemiddeling voor hen persoonlijk kon betekenen. De studie naar mediation in strafzaken in Maastricht vond dat daders die aan een mediation hadden deelgenomen, significant minder recidiveerden dan de daders die niet aan mediation hadden deelgenomen. Slachtoffers zeiden door de bemiddeling minder angst en woede te ervaren en dat ze zich beter voelden; de meerderheid zei dat het gesprek had bijgedragen aan betere coping en ze gaven aan dat de bemiddeling iets herstelt.

Er is ook een aantal uitkomstmaten waar géén grote verschillen op zijn gemeten: bij slachtoffers ervoer alleen een minderheid invloed op vertrouwen (zelfvertrouwen, vertrouwen in het recht, geloof in een eerlijke wereld), en vertrouwen in de toekomst. Voor daders werd er geen verschil gevonden in morele overtuigingen, in empathie voor het slachtoffer, motivatie tot reparatie, en verantwoordelijkheid nemen.

Een studie van Brugman en Van den Bos (2007) vond een negatief effect van een herstelgericht programma: in eerste instantie werd in de interventiegroep een toename gevonden op empathie voor het slachtoffer bij de groep daders die het eerste deel van de

¹⁹ Trots op het overwinnen van de negatieve context – de moeilijke jeugd, de slechte vrienden en/of het drank- en drugsmisbruik – om op het rechte pad te blijven (Cleven et al., 2015).

herstelopvoeding interventie volgden, maar voor de jongeren die het tweede deel volgden, waarin er contact was met het slachtoffer, nam de empathie voor slachtoffers juist af.

De resultaten in de Nederlandse onderzoeken zijn redelijk vergelijkbaar met resultaten die worden gerapporteerd in internationale reviews. Internationale reviews vonden dat deelname aan herstelrecht leidde tot hogere tevredenheid van zowel slachtoffers als daders, tot betere nakoming van terugbetaling en tot minder recidive in vergelijking met traditioneel strafrecht (Latimer, Dowden & Muise, 2005). Sherman en Strang (2007) vonden naast verminderde recidive bij daders ook verminderde posttraumatische stress klachten en verminderde wraakgevoelens bij slachtoffers. Zij deden ook analyses van subgroepen naar type misdrijven en stelden vast dat herstelrecht een groter recidiveverminderend effect had bij ernstige dan bij minder ernstige misdrijven. Er is ook een systematische review uitgevoerd specifiek op jeugdige daders, namelijk door Strang, Sherman, Mayo-Wilson, Woods en Ariel (2013), waarin géén effect van herstelrecht op recidive werd gevonden in vergelijking met de normale rechtsgang.

In de herstelrechtliteratuur en wetgeving wordt veelvuldig gewaarschuwd voor het risico op secundaire victimisatie bij deelname aan herstelrechtvoorzieningen (Bolivar, 2019; Vanfraechem, Bolívar & Aertsen, 2015). Secundaire victimisatie houdt in dat slachtoffers opnieuw slachtoffer worden, maar dan door de (herstelrecht)procedure. De confrontatie en mogelijk ontkennende houding van de dader zou het trauma bij het slachtoffer kunnen verergeren. Uit de besproken onderzoeken blijkt wel dat sommige slachtoffers en daders zeggen dat het bemiddelingsgesprek niet heeft geholpen, en een enkele keer wordt er een negatief effect gerapporteerd. Angst en posttraumatische stress is echter in geen van de studies toegenomen. Er lijkt dus geen empirische steun te zijn voor secundaire victimisatie als gevolg van een bemiddeling. Zaak is wel om daar alert op te blijven. Het risico op secundaire victimisatie is een onderdeel dat aan de orde komt in de intakegesprekken en waar een goed getrainde bemiddelaar bedacht op is. Ook is het belangrijk om alert te blijven dat de ontwikkelingen op het gebied van herstelrecht niet leiden tot verminderde aandacht voor de rechten van de verdachte/dader, bijvoorbeeld het recht op rechtsbijstand, en voor de onschuldpresumptie.

Methodologische kwaliteit

Om een valide uitspraak te kunnen doen over de effectiviteit is het belangrijk om de methodologische kwaliteit van de studies te beoordelen. Het best mogelijke onderzoeksdesign op basis waarvan valide uitspraken kunnen worden gedaan over effectiviteit is een gerandomiseerd gecontroleerde trial. Een gerandomiseerd gecontroleerde trial houdt in dat de onderzoeker op basis van willekeur de proefpersonen indeelt in een interventiegroep en een controlegroep. Een groep krijgt een herstelrechtelijk slachtoffer-dadergesprek, de tweede groep krijgt dat niet, en het toeval bepaalt in welke groep een deelnemer terecht komt. Een probleem dat kleeft aan onderzoek van herstelrecht en van juridisch onderzoek in het algemeen, is dat het heel lastig is om een gerandomiseerd gecontroleerd onderzoeksdesign toe te passen. Herstelbemiddeling is niet iets wat aan deelnemers wordt toegediend: het proces krijgt vorm door de deelnemers. Herstelbemiddeling verloopt over het algemeen niet geprotocolleerd. Daarnaast valt randomisatie ethisch niet goed te verantwoorden (Walgrave, 2006) en schuurt het ook met het basisprincipe van vrijwillige deelname aan herstelrecht. Desalniettemin bevatten de internationale reviews grote aantallen studies met een controlegroep. Sherman en Strang (2007) bespreken bijvoorbeeld 36 studies met controlegroep. Een ander veelgenoemd probleem van herstelrechtonderzoek is dat er door het

vrijwillige karakter van herstelrecht sprake is van een selectiebias (Walgrave, 2006). Alleen mensen die gemotiveerd zijn om te bemiddelen, zullen vrijwillig meedoen, wat invloed heeft op de uitkomst. Ook is er kritiek op de uitkomstmaten van herstelrecht studies. De meeste studies meten tevredenheid over het gesprek (Pemberton, Winkel & Groenhuijsen, 2006), wat een diffuse uitkomstmaat is omdat niet duidelijk is wat dan precies wordt gemeten. Veel verschillende factoren kunnen bijdragen aan tevredenheid, zoals kwaliteit van de bemiddelaar, ervaring met de dader en ervaring met de gehele procedure.

Wat betreft de methodologische kwaliteit zijn er nog meer criteria waar onderzoekers zich bewust van moeten zijn. Naast het hiervoor beschreven belang van een controlegroep is het ook belangrijk om niet alleen een nameting maar ook een voormeting te doen om te weten of de bemiddeling een effect heeft gehad. Het is relevant dat een nameting niet alleen direct na, maar ook een paar maanden na de bemiddeling plaatsvindt om te weten of de effecten ook op de lange termijn standhouden. Een langetermijnnameting is ook relevant omdat pas na een aantal maanden duidelijk wordt of de afspraken zijn nagekomen, wat invloed zal hebben op de tevredenheid van de deelnemers. Ook is het van belang om te kijken naar uitval van deelnemers op verschillende meetmomenten. Idealiter is de uitval van deelnemers gering, want selectieve uitval kan de resultaten vertekenen. Bij recidive als uitkomstmaat is er ook een verschil tussen zelfrapportages door deelnemers, die minder objectieve uitkomsten geven, en bijvoorbeeld registratiedata van de politie. Van de studies die in dit hoofdstuk zijn besproken, had maar de helft ‘een’ controlegroep, en die was in veel gevallen niet op grond van toeval samengesteld. Dat maakt dat de positieve conclusies met voorzichtigheid geduid dienen te worden. Minder dan de helft van de onderzoeken had een voormeting. De helft van de onderzoeken had een nameting na drie maanden. De uitval van respondenten was vaak groter dan 20%. Ook maakten de meeste studies gebruik van niet gevalideerde uitkomstmaten. Voor het opzetten van een valide onderzoek zouden onderzoekers zich kunnen laten inspireren door de kwaliteitscriteria opgesteld door de Campbell Collaboration.²⁰ Over het algemeen scoren de studies naar herstelrecht niet hoog genoeg qua methodologische kwaliteit om valide uitspraken te kunnen doen over effectiviteit.

Suggesties voor toekomstig onderzoek

Mogelijkheden voor toekomstig onderzoek liggen er op nieuwe terreinen, zoals conflicten op scholen (TvH 2017/2) (Van Hoek & Slump, 2011), conflicten op de werkplek (Veilig Publieke Taak), misdrijven gepleegd door bedrijven (TvH 2018/4), terrorisme (Walgrave, 2015), interculturele conflicten (TvH 2015/3), seksueel misbruik (Zinsstag, Keenan & Aertsen, 2015), partnergeweld (Wolthuis & Lünemann, 2016), verkeersongevallen en medische fouten. Verder is het interessant om na te gaan in hoeverre herstelrecht kan worden toegepast bij onrecht tegen het milieu,²¹ of in conflicten met overheidsinstanties, zoals ziekte als gevolg van blootstelling aan chroom-6 (NS/Defensie) en de schades als gevolg van de aardbevingen door gaswinning in Groningen.²² Verder wordt er geëxperimenteerd met *online* vormen van herstelbemiddeling via skype (Elbersen & Zebel, 2016). Andere interessante en weinig onderzochte thema's op het gebied van herstelrecht zijn de invloed van de rol van de mediator (TvH 2016/3), de rol van de advocatuur (TvH 2016/2) en die van de politie (Van Stokkom, Toenders & Hogenhuis, 2003). De doorverwijzing naar en toegang tot herstelrechtvoorzieningen zouden (opnieuw) meer aandacht verdienen naar aanleiding van

²⁰ www.campbellcollaboration.org/images/pdf/plain-language/C2_Protocols_guidelines_v1.pdf.

²¹ Op 26 april 2019 organiseerde KU Leuven een seminar over 'Restorative Justice responses to environmental harm and ecocide'.

²² Persoonlijke communicatie met prof. Arno Akkermans.

nieuwe ontwikkelingen zoals de ZSM-tafel (Van der Plas, 2019). Verder kan empirisch onderzoek bijdragen aan theoretische verdieping door het testen van theoretische verklaringsmodellen naar de werking van herstelrecht (Vogelvang & Slump, 2016). Methodologisch kan er worden geëxperimenteerd met geavanceerdere (sampling)methoden, zoals Propensity Score Matching (PSM).²³ Tot slot zou het goed zijn om meer systematische overzichten te genereren. Er zijn veel pilots onderzocht de laatste tijd, maar systematische reviews die de resultaten samenvatten zijn in Nederland nog niet gedaan. In een toekomstige review kan bijvoorbeeld worden onderzocht wat de invloed is van de herstelrechtvoorzieningen op het strafrecht: het percentage geslaagde bemiddelingsgesprekken in relatie tot verdere vervolging in het strafrecht, de nakoming van de afspraken, doorlooptijd en de kosten versus baten.

33.5 Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we beschreven dat herstelrecht een alternatieve reactie op strafrechtelijke feiten is, die is ontstaan om beter tegemoet te komen aan de behoeften van slachtoffers en daders. We hebben beschreven dat er in Nederland drie verschillende herstelrechtelijke dialoogvormen zijn en dat slachtoffer-dadergesprekken het meest voorkomen. Ook hebben we laten zien dat herstelrecht maatschappelijk en juridisch gezien sterk in ontwikkeling is, onder andere als gevolg van bindende Europese wetgeving. Er zijn de afgelopen 25 jaar in Nederland veel empirische studies gedaan en er zijn twee overzichtspublicaties verschenen, maar er is maar weinig aandacht voor de effectiviteit van herstelrecht. Vervolgens hebben we dertien empirisch-juridische onderzoeken besproken die hebben gekeken naar het effect van herstelrechtvoorzieningen op het herstel van slachtoffers en daders. In de discussie concludeerden we dat studies naar herstelrechtvoorzieningen in Nederland veelal een positieve invloed rapporteren op het herstel (en herstelgerelateerde uitkomstmaten) van zowel slachtoffers als daders. De uitkomsten van de Nederlandse onderzoeken zijn redelijk vergelijkbaar met internationale reviews. De studies gaven over het algemeen geen aanwijzingen voor secundaire victimisatie, al is het natuurlijk wel belangrijk om alert te blijven op het mogelijke risico hierop. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat de methodologische kwaliteit van de empirisch-juridische studies niet sterk genoeg is om valide uitspraken te kunnen doen over effectiviteit. Tot slot hebben we de suggestie gedaan om in de toekomst onderzoek te doen naar de mogelijkheden van herstelrecht in andere conflicten en om (meer) systematische reviews uit te voeren. Meer onderzoek is nodig om wetgever, politici, juridische professionals en de maatschappij te kunnen voeden met wetenschappelijk sterk bewijs over het nut, het belang, maar ook de nadelen van herstelrecht. Meer onderzoek zal ook kunnen bijdragen aan een betere implementatie van herstelrecht in de praktijk. Het belang van meer onderzoek wordt ook benadrukt door Aanbeveling CM/Rec(2018)8 (artikel 66). Wellicht kan meer onderzoek er tevens aan bijdragen dat slachtoffers en daders in de toekomst niet alleen recht hebben op goede *kwaliteit* van herstelrechtvoorzieningen, maar ook recht krijgen op *toegang* daartoe als beide partijen dat wensen.

Literatuur

- Aertsen, I. (2019). Een nieuwe Aanbeveling van de Raad van Europa: Naar een duurzame verankering van het herstelrecht? *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 19(1), 33-47.
- Barlingen, M. van, Slump, G.J., & Tulner, H. (2000). *Tussenevaluatie herstelbemiddeling*. Amsterdam: DSP-groep.

²³ PSM is een statistische matchingtechniek die wordt gebruikt om te controleren voor ‘treatment’ selectiebias in observationele studies.

- Beek, F. van, & Gramberg, P. (2007). 'Gewoon normaal tegen elkaar doen': *Herstelbijeekkomsten Echt Recht 2000-2006*. Voorhout: Stichting WESP.
- Berg, M. (2016). Tien jaar bemiddeling bij Slachtoffer in Beeld. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 4, 75-81.
- Blad, J. (2009). Botsende realiteiten of: je weet maar nooit: In memory Louk Hulsman (1923-2009). *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 9(1), 77-80.
- Blad, J., & Lauwaert, K. (2010). Empirical research with regard to restorative justice in the Netherlands. In I. Vanfraechem, I. Aertsen, & J. Willemsens (Eds.), *Restorative justice realities - Empirical Research in a European Context* (p. 185-216). Den Haag: Eleven International Pub.
- Bolivar, D. (2019). *Restoring harm: A psychosocial approach to victims and restorative justice*. Routledge Frontiers of Criminal Justice.
- Boom, A. ten, & Kuijpers, K.F. (2012). Victims' needs as basic human needs. *International Review of Victimology*, 18(2), 155-179.
- Brugman, D., & Bos, J.K. van den (2007). *De effecten van herstelopvoeding op morele ontwikkeling bij delinquente jongens in een justitiële jeugdinrichting*. Universiteit Utrecht.
- Claessen, J. (2016). In memoriam Herman (Thomas) Bianchi (1924-2015): 'As it gewelt begint, hâldt it rjocht op' (Als het geweld begint, houdt het recht op). *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 16(1), 63-71.
- Claessen, J., & Slump, G.J. (2016). Herstelprocesrecht in het nieuwe Wetboek van Strafvordering. *Tijdschrift conflicthantering*, 5, 8-13.
- Claessen, J.A.A.C., Blad, J., Slump, G.J., Hoek, A. van, Wolhuis, A., & Roos, T. de (2018). *Voorstel van Wet strekkende tot de invoering van herstelrechtvoorzieningen in het Wetboek van Strafvordering, inclusief memorie van toelichting*. Oisterwijk: Wolf Legal Publishers.
- Claessen, J., Zeles, G., Zebel, S., & Nelen, H. (2015). Bemiddeling in strafzaken in Maastricht II: Onderzoek naar de samenhang tussen bemiddeling en recidive. *Nederlands Juristenblad*, 29, 2015-2025.
- Cleven, I., Lens, K.M.E., & Pemberton, A. (2015). *De rol van herstelbemiddeling in het strafrecht: Eindrapportage onderzoek pilots herstelbemiddeling*. Tilburg: WODC/Intervict.
- Dierx, J., & Hoek, A. van (2012). *Mediation in strafzaken: De praktische toepassing van restorative justice en herstelrecht*. Den Haag: Sdu uitgevers.
- Dierx, J.R., Slump, G.J., & Leijten, M.E. (2012). Mediation in strafzaken. *Strafblad*, 4(5), 276-286.
- Elbersen, M., & Zebel, S. (2016). Innovatie: Onderzoek naar online herstelbemiddeling. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 1, 72-73.
- Elffers, H. (2008). *Een straffe aanpak*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Ferwerda, H. B., van Leiden, I. M. G. G., Arts, N. A. M., & Hauber, A. R. (2006). *Halt: Het alternatief? De effecten beschreven*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Hissel, S.C.E.M., Jansen, M., Soethout, J.E., & Tromp, E. (2006). *Procesevaluatie slachtoffer-dadergesprekken*. Amsterdam: WODC/Regioplan beleidsonderzoek.
- Hoek, A. van, & Slump, G.J. (2011). *Inventarisatie herstelrechtelijke projecten en activiteiten in Nederland vanaf 1980 tot heden en buitenlandse voorbeelden*. Amsterdam: Stichting Restorative Justice Nederland.
- Hoek, A. van, Slump, G.J., Ochtman, A., & Leijten, M. (2011). *De toepassing van herstelrecht in Nederland: Toekomstvisie en advies*. Amsterdam: Restorative Justice Nederland.

- Hokwerda, Y.M. (2004). *Herstelrecht in jeugdstrafzaken : Een evaluatieonderzoek van zeven experimenten in Nederland*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Johnstone, G., & Van Ness, D. (2007). The meaning of restorative justice. In G. Johnstone & D. Van Ness (Eds.), *Handbook of restorative Justice* (p. 5-23). Cullompton, Devon: Willan Publishing.
- Jonas-van Dijk, J., Zebel, S., Claessen, J., & Nelen, H. (2019). Victim-offender mediation and reduced reoffending: Gauging the self-selection bias. *Crime and Delinquency*.
- Latimer, J., Dowden, C., & Muise, D. (2005). The effectiveness of restorative justice practices: A meta-analysis. *The prison journal*, 85(2), 127-144.
- Lauwaert, K. (2013). Recht op kwaliteit, maar geen recht op toegang: Herstelrecht in de EU-regelgeving omtrent slachtoffers van misdrijven. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 2, 20-33.
- Laxminarayan, M., Pemberton, A., & Lens, K. (2013). Victim-offender encounters in the Netherlands. In D. Bolivar, I. Aertsen, & I. Vanfraechem (Eds.), *Victims and restorative justice*. Leuven: European Forum for Restorative Justice.
- Pemberton, A., Winkel, F.W., & Groenhuijsen, M.S. (2006). Op weg naar slachtoffergerichte theorievorming. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 1, 48-64.
- Plas, B. van der (2019). Mediation bij ZSM Midden-Nederland. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 1, 9-21.
- Sherman, L., & Strang, H. (2007). *Restorative justice: The evidence*. Smith Institute.
- Slump, G.J. (2003). *Bemiddelingsmodaliteiten bij Justitie in de Buurt*. Amsterdam: DSP-groep.
- Smolders, A., & Hogenhuis, C.F.H.M. (2003). *Mediation in strafzaken: Evaluatieverslag van het experiment mediation in strafzaken*. Amsterdam.
- Spapens, A.C., & Rebel, J. (1999). *Evaluatie experimenten dading*. Tilburg: IVA.
- Steketee, M., Woerds, S. ter, Moll, M., & Boutellier, H. (2006). *Herstelbemiddeling voor jeugdigen in Nederland*. Assen: Hilde Verweij Jonker Instituut.
- Stoet, M.W. (2014). Art 51h Sv: mediation in strafzaken. *Tijdschrift Praktijkwijzer Strafrecht*, 17.
- Stokkom, B. van, Toenders, N., & Hogenhuis, C.F.H.M. (2003). *Bemiddeling in de politiepraktijk : Een herstelgerichte aanpak van overlast en slepende conflicten*. Dordrecht: Stichting SMVP Producties.
- Strang, H., Sherman, L.W., Mayo-Wilson, E., Woods, D., & Ariel, B. (2013). Restorative justice conferencing (RJC) using face-to-face meetings of offenders and victims: Effects on offender recidivism and victim satisfaction. A systematic review. *Campbell Systematic Reviews*, 9(1), 1-59.
- Vanfraechem, I., Bolívar, D., & Aertsen, I. (2015). *Victims and restorative justice*. Routledge.
- Verberk, S. (2011). *Mediation naast strafrecht in het arrondissement Amsterdam: Een beschrijving van het proces en een verkenning van de effecten*. Amsterdam: Rechtbank Amsterdam.
- Vogelvang, B., & Slump, G.J. (2016). Begrip, rust, recht en regie: naar een verklaringsmodel voor de werking van herstelbemiddeling. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 1, 40-58.
- Walgrave, L. (2006). Herstelrecht: internationaal evaluatieonderzoek: Methodologie en tendensen. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 2, 9-21.
- Walgrave, L. (2015). Binnenlands terrorisme. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 2, 38-46.
- Wolthuis, A., & Lünemann, K. (2016). Herstelrecht bij partnergeweld. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 4, 10-25.
- Zebel, S. (2012). Een quasi-experimentele studie naar de effecten van de Nederlandse slachtoffer-dadergesprekken. In I. Weijers (red.), *Slachtoffer-dadergesprekken in de schaduw van het strafproces* (p. 21-44). Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

- Zebel, S., Vroom, M., & Ufkes, E.G. (2016). *Herstelgerichte cursussen in detentie: Evaluatie van Puinruimen, SOS en DAPPER*. Universiteit Twente - Faculty of Behavioural, Management and Social sciences (BMS).
- Zehr, H. (2015). *The little book of restorative justice: Revised and updated*. Simon and Schuster.
- Zinsstag, E., Keenan, M., & Aertsen, I. (2015). *Developing integrated responses to sexual violence: An interdisciplinary research project on the potential of restorative justice*. Leuven: Leuven Institute of Criminology.

Juridische bronnen

- Aanbeveling R(99)19 of the Committee of Ministers to member States concerning mediation in penal matters.
- Aanbeveling CM/Rec(2018)8 of the Committee of Ministers to member States concerning restorative justice in criminal matters.
- Artikel 51h Wetboek van Strafvordering. https://wetten.overheid.nl/BWBR0001903/2019-06-01/#BoekEerste_TiteldeelIIIA_AfdelingDerde_Artikel51h.
- Kaderbesluit 2001/220/JBZ van de Raad van 15 maart 2001 inzake de status van het slachtoffer in de strafprocedure. <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/baa3e644-164a-444f-9006-1a50f10bddd4/language-nl>.
- Richtlijn 2012/29/EU van het Europees Parlement en de Raad van 25 oktober 2012 tot vaststelling van minimumnormen voor de rechten, de ondersteuning en de bescherming van slachtoffers van strafbare feiten. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/ALL/?uri=celex%3A32012L0029>.